

החסידות החדשה

רב שיח*

הרב יועד אהרוני

מספרים, שלאחת העיירות הגיע יום אחד האדמו"ר הזקן, והגיעו זקני העיר וגדולי החסידים לשמוע ממנו דברי תורה וחסידות. האדמו"ר דיבר דברים גבוהים ועמוקים, ואל הכינוס הגיע גם חסיד מבוגר ופשוט, ששמע שהרבי מגיע, ורצה לספוג משהו מתורתו. הרבי דיבר זמן ארוך, והחסיד הרגיש שהוא לא מבין אף מילה. בסוף השיעור הוא ניגש אל הרבי, ואמר לו: תשמע, באתי מרחוק, ולא הבנתי אף מילה. אולי הרבי'ה יכול גם לומר לי משהו? אמר לו הרבי: אשיר לך ניגון. והוא שר לו ניגון. אני לא יודע אם נצליח להעביר את הדברים במילים, אז חשבנו לפתוח בניגון. במשך שנים רבות, איתמר ואנכי היינו יושבים על המדרגות בלילות חמישי, יחד עם יוני גרוסמן, וניגנו ניגונים. לא התאמנו, אך נפתח בניגון, והציבור מוזמן להצטרף¹.

הרב שלמה ברין

בשנת 1761 יצא בוילנא קול קורא נגד תנועת החסידות, בחתימת הגר"א ושלושים רבנים נוספים. במסמך, שפורסם בשעה שיצא לאור ספרו של תלמיד הבעש"ט רבי יעקב יוסף פולנאה, נכתב כך:

* פאנל שהתכנס בישיבה באסרו-חג שבועות תשס"ח, במסגרת אירועי העלייה לרגלי לציון שנת ה-40 ליסוד הישיבה. במושב, אותו הנחה הרב שלמה ברין (ר"מ בישיבה), נטלו חלק הרב עזרא ביק - ר"מ בישיבה וראש בית המדרש הוירטואלי (ה-vbim), הרב איתמר אלדר (בוגר מחזור כ"ד) והרב יועד אהרוני (בוגר מחזור כ"א). מבוסס על סיכומו של לביא ביגמן.
1. כאן הצטרף הציבור לניגון 'לכה דודי'.

קול ספר שמענו וראינו נפשנו תרועת מלחמות חובה מצאנו. שבר על שבר נקרא, כל באיה לא ישוכון ואין צרי למכאובה... פתאום ישודדו תורה שבע"פ... עורם להכבה ויפתוהו בפיהם ובלשונם יכזבוהו... וחס ושלום להצטער על איזה עברה שעבר... עד עבור זמן זמניהם... תועבה, ולומדים את בניהם להיות פוחזים בתפילתם כאחד הריקים.... קצות דרכיהם...

מאז אותה תקופה עברו מאתיים וחמישים שנה. כיום, בתחילת המאה ה-21, אנו עומדים בפני תופעה חדשה, שאינני יודע מה ערכה, אך היא נקראת בלשון העם 'חסידות חדשה'.

מהי אותה חסידות חדשה? מהם מאפייניה? באיזו מידה חסידות זו קשורה לעולם החסידות המוכר של מזרח אירופה, שאת הביקורת שנמתחה עליו בראשית הופעתו הדגמנו באמצעות דברי הגר"א? האם התופעה קשורה לאותה חסידות, או שאין זה אלא שיתוף השם?

אגב, אם תשאלו חסידים ואנשי מעשה על החסידות החדשה שאנו מדברים עליה, הם יחתמו בשתי ידיים על אותו קול קורא שפרסם הגר"א. אם כך, מה להם ולחסידים בכלל? וכי זו דרך חסידות?

הרב יועד אהרוני

באופן כללי התשובה היא, כמובן, כן ולא. ננסה להבהיר את הדברים. קודם כל, בתוך החסידות עצמה אין אחידות. אם היית שואל את תלמידי החוזה מלובלין על תלמידי פשיסחה או על תלמידי הרבי מקוצק, יכול להיות שגם הם היו חותמים על חרם (ודרך אגב - בעבר היה נסיון להחרים את חסידי פשיסחה). לכן, השאלה היא מעט יותר מורכבת. אנסה לגעת בכמה נקודות דמיון, ודרךן להעלות השערה אפשרית.

ראשית, מה אין בחסידות בחדשה? ובכן, כמעט ולא נמצא את החיבור לצדיק ואת המחוייבות כלפיו. אני עצמי, וכך גם חברי ותלמידי, חשים מחוברים מאוד להווייה החסידית, ובכל זאת - אין לנו רבי. זאת חרף מה שידוע לכל הבקי מעט בחסידות, שהקשר אל הרבי הוא אחד מן הדברים המרכזיים.

ובכן, מה כן קיים? אני חושב שהציבור הדתי לאומי התחנך על ברכי תורת הרב קוק, והחיבור אל העולם החסידי הוא במידה רבה תוצאה של חינוך זה, קומה על גבי קומה. שמתני לב לתופעה מרתקת בעולם הישיבות: אינני יודע האם חבריה לומדים את כתבי הרב קוק, יותר מאשר הם לומדים ספרי חסידות. אפילו במעוזים ליטאיים כשיבת הר עציון, ניתן למצוא על מדפי התלמידים כמה ספרים חסידיים. היום זו תורה שנלמדת בכל מקום, ותהיתי מה מחבר את הדברים.

עלי לציין נתון נוסף. היום אנו כבר במאה ה-21, וגם לתרבות המערבית שמסביבנו יש מה לומר. בכך אני מתכוון גם לתרבות הפוסטמודרנית, זו ששמה במרכז את החיבור של האדם, את הזרימה והאותנטיות, מושגים שבתוכם אנו חיים. אני חושב שהחיבור המחודש היום לחסידות מאוד נוגע במקומות האלה.

תלמיד ישיבה שנתקל בספר חסידות, נפגש עם התורה בשפה שהוא צמא לה. אני זוכר את אבא שלי, מתנגד אמיתי, שהיה לו ספר 'שפת אמת' בארון למעלה. כאשר אני פתחתי ספרי חסידות בסוף כיתה י"ב ובתחילת שיעור א', לראשונה בחיי, מצאתי שם את מה שחיפשתי. סוף סוף דיברו אלי, ולא אל עם או אל לאום. דיברו אל נפשו ואל נשמתו של האדם. דיבור שמעמיד בשיא את החיפוש אחר פנימיות, חיבור ואותנטיות, משהו שנובע מתוך חרותו של האדם. תורה ששמה את מאוייו של האדם במרכז, ונותנת להם מקום מרכזי מאוד בעבודת ה'.

הדבר השני שקשה בעולם הישיבות, הוא רוחב התורה ומה אני מחפש בה. ר' אלימלך מליז'נסק כותב, באחת מתורותיו ב'נועם אלימלך', ש"יש כמה גווני צדיקים, שכל אחד יש לו אחיזה בפני עצמו בעולם אחד משבעה מדרגות העליונים. העוסק במשנה לשמה, אחיזתו בעולם המיוחד למשנה, העוסק בתלמוד נאחז בעולם המיוחד לתלמוד, וכן כל אחד ואחד לפי דרכו ועניינו ולימודו, באיזה אופן יהיה לימודו, כן הוא אחיזתו בעולם אחד מז' מדרגות". אין דרך אחת בלימוד תורה. יש שבע מדרגות עליונות, ואם אני לומד לשמה - אני אוחז בעולם עליון. בהמשך הוא אומר כי גם אם אתה לא לומד לשמה, גם אם אתה איש פשוט "וגם אם אינו לומדה, רק שמתנהג עצמו בעושר לפי יושרו" - גם זה נחשב לאדם שמתקן עולמות.

החסידות מדברת אל האדם בכל מקום שבו הוא נמצא. אמירה זו, שדבר ה' והקשר אליו נמצא בכל מקום בעולם, עונה על צמא גדול מאד בהוויה המודרנית שלנו. אני חושב שגם זו סיבה, בגללה הרבה אנשים נמשכים לחסידות. אסכם, אם כן: אני חושב שההוויה החסידית החדשה, בצד הפילוסופי והרעיוני שלה, מאוד מחוברת לחסידות הותיקה. השינויים המרכזיים הם בהתנהגות המעשית היומיומית, דוגמת החיבור אל הצדיק, אבל על כך אולי נרחיב בהמשך.

הרב שלמה ברין

אני מבקש לחדד ולשאול מהם המאפיינים של התנועה החסידית היום. מה מאפיין כיום תנועה חסידית, ואולי תנועה חברתית מהפך האנתרופולוגי, סוציולוגי. האם כלל יש מאפיינים שכאלו? מהם הביטויים הדתיים של תנועה זו, והאם היא בכלל קיימת?

הרב איתמר אלדר

כאחד שעוסק בחסידות ומלמד אותה, אני מרגיש את התופעה והצורך שבה לא רק אצל החברה הצעירים, בני נוער ובחורי ישיבה. במקומות שונים ישנן בקשות לשיעורים בחסידות. מסתבר שמדובר בתנועה גם אצל אנשים מבוגרים, בבחינת 'השיב לב אבות על בנים'. אני משתתף בצוות של מדרשת הגולן העוסק בנושאים שונים, והצעתי להם לערוך שבת עיון בנושא ניגונו של ר' נחמן. תחילה היתה התלבטות גדולה אם לקיים את השבת. פרסמנו את הדבר כחדשיים לפני השבת המתוכננת, וארבעה ימים לאחר הפרסום לא נותר חדר פנוי, עד שהחלטנו לעשות שבת נוספת כזאת - וגם היא התמלאה. הנוכחים היו כולם ציבור מבוגר, בורגני, לא חברה צעירים. ואם תגידו שזה רק בגלל שאנשים אוהבים לשמוע תורה, אני יכול להגיד לכם, שעכשיו אנו מארגנים שבת בנושא אחר, וההרשמה לא משהו... זה ר' נחמן בפרט, והחסידות בכלל. כאשר שאלנו אנשים למה באו לשבת, בתחילה הם השיבו שהילדים שלהם מתעסקים בזה והם רוצים לראות מה זה. אבל נדמה לי שזה גם מרצון עצמאי של האנשים עצמם.

אספר קוריוז נוסף: התקשרה אלי קבוצת אנשי עסקים מאזור המרכז, שביקשה להגיע לרמת הגולן לסוף שבוע. אותם אנשים שאלו אותי, האם אני יכול לארגן להם סדנה בשמחה על פי ר' נחמן מברסלב. סדנה, לא שיעור.

הדבר הזה מחלחל לכל מיני מסגרות. אני חושב שזה מתמקד בלימוד, אך לא מדובר בלימוד עיוני של הטקסט. אפשר ללמוד חסידות כטקסט הגותי פילוסופי, אבל כאן אנשים מרגישים את הנגיעה בחיים. לדעתי, דבר זה קורה מפני שהציבור שלנו מצוי בתרדמת, שבאה לידי ביטוי גם בעולם הישיבות וגם בעולם בתי הכנסיות. אני חושב, שהנהייה אחר החסידות החדשה מבקשת לעורר מחדש את המוסדות שנקראים תורה ותפילה, שבשניהם יש משהו קצת רדום בציבור שלנו.

ישנו סיפור על חבריה שהיו בשבוע שדאות בצבא, ובסוף השבוע הביאו להם ספר תורה לשטח. החבריה הופיעו רדומים לגמרי, בקושי מצליחים להגיע לתפילה. מגיע זמן הקריאה בתורה, אחד עלה, נישק את הספר ואמר 'רבותי נברך', וכולם ענו 'יהי שם השם מבורך מעתה ועד עולם'. עד שמישהו פתאום עצר את האירוע. אני מציע לעשות מבחן, שכל אחד ילך לבית הכנסת בקהילה שלו ויאמר 'רבותי נברך'. אני מבטיח לכם שאתם תופתעו ממה שיקרה. אני חושב שזו בקשת הגאולה הראשונה: לעורר מחדש את מוסד התפילה.

כאמור, הדבר נוגע גם לעולם התורה ולחיבור של אנשים לתורה. גם פה אספר סיפור קצר בכדי לסבר את האוזן. לפני כמה שנים, במסגרת הכנת תלמידים לבגרות בתנ"ך, בישיבה התיכונית בחספין, לימדתי את ספר איוב. נכנסתי לכיתה אחרי שהעברתי שיעור אחר בר' נחמן, כשבידי 'ספר המידות' של ר' נחמן. שאל אותי אחד התיכוניסטים: 'תגיד לי, הרב, מה יש לך שם ביד?' אמרתי לו, שאני מחזיק את ספר המידות של ר' נחמן. הוא שאל אותי מה עושים עם זה. עניתי לו במילתא דבדיחותא: לוקחים את הספר, שמים עליו את היד, אומרים את שמך ושם אמך, פותחים את הספר, והמידה שיוצאת לך שם זו המידה שצריך לתקן. התלמיד קם, לקח את הספר, הניח את ידו עליו, יצא לו משהו, והוא קרא: 'בחי, הרב, בול. פגע בול'. מיד אחר כך קם עוד אחד ואמר אני רוצה. בקיצור, כך התנהל כל השיעור, כולם קמו ואמרו את שמם ושם אמם. כך הסתיים לו השיעור. לפני חודשיים, כעבור חמש שנים מאז אותו אירוע, קיבלתי מכתב מאדם לא מוכר. הוא כתב לי: אתה לא זוכר אותי בכלל, אבל אני למדתי אצלך לפני חמש שנים ורציתי לומר לך משהו. למדתי אצלך שנתיים

לבגרות, אבל חיי השתנו בעקבות שיעור אחד שהעברת. השיעור הזה היה אותו שיעור, שבו הבאת את ספר המידות של ר' נחמן. תדע לך שפגעת בול, ואני ממש רואה את הדבר הזה כנקודת מפנה.

אני לא צריך לתאר לכם את הצחוק שהקב"ה עושה ממני. אני מנסה לחנך אותם שלוש שנים, ובסוף הבדיחה שלי זה הדבר הכי טוב שיצא להם. אך מעבר לזה אני חושב, שהסיפור הזה מחדד את הבקשה. בקשה למשהו בעולם הנפש, בעולם החיים, דבר שנוגע במקום בו אני משתנה: האם אני חי אחרת לאור זה, האם אני פוגש את משפחתי וחברי. אני חושב שזו בקשה גדולה. ואני חושב שכמו שאמרנו לגבי התפילה, גם כן התופעה חורגת מחבר'ה צעירים והיא נוגעת בכל אחד מאיתנו.

הרב עזרא ביק

אתמול בבוקר, בתפילת שחרית של חג השבועות, נזכרתי שאני צריך להופיע כאן, מבלי שקיבלתי שום הנחיות. מיהרתי לגשת לרב ברין באמצע התפילה, ושאלתי אותו מה הוא רוצה ממני. הוא השיב לי, שהדבר הראשון שעלי לעשות הוא לנתח את התופעה הסוציולוגית של החסידות החדשה, ולהשוות אותה לחסידות המקורית. כמובן, התחלתי לעשות ניתוחים, אך בזמן הדיון - הכל פרח לי מהראש. מה שהרב ברין לא הבין הוא, שכאשר מבקשים משני חסידים חדשים לדון בתופעה - הם עושים מה שהם רוצים. אני לעומתם אנסה, למרות המגבלות שלי, לענות על הדרישה.

אנסה לאפיין את הדברים שעומדים בלב התופעה. אחד הדברים המרשימים התבטא בהערה שהרב איתמר אמר לפני כמה דקות, על סדנת השמחה לפי תורת ר' נחמן. זה המשפט המדכא ביותר ששמעתי מזה זמן רב. איני חושב שבתקופת ר' נחמן היו צריכים לארגן סדנאות שמחה ליהודים, למרות שהמצב היה הרבה יותר חמור. אבל נדמה לי שיש כאן נקודה למחשבה: אנשים רבים מבקשים הדרכה ועצה איך לשמוח. בימינו אנשים לא יודעים איך להיות מחוברים לעצמם. על תופעה זו עמדו גם במחקר הסוציולוגי הכללי, והיא אולי אחד המפתחות לחיפוש של הדור שלנו.

מה המאפיין הבולט ביותר, של כלל התופעות, אותן מנסים לכלול תחת הכותרת של החסידות החדשה? לדעתי, הנקודה הבסיסית היא הדגש על אותנטיות, האמונה

שהערך הרוחני האמיתי של החיים הוא בחוויה הפנימית. דבר-מה יחשב לאותנטי רק אם אני מרגיש מבפנים אישור סובייקטיבי לחלוטין שכאן היה משהו בעל ערך. לכן, אותנטיות נמדדת בעיקר ברגש, ולא בשכל, כי התפיסה היא שדברים שכליים הם בסך הכל חיצוניים, אבל הרגש הוא הפנימיות שלי. החוויה הרגשית היא הערך של החיים, וכל השאר הוא חיצוני. זאת בשונה מן התורה המקובלת מדורי-דורות, שם יש הדגשה על נורמות וכפיפות להנחיות הלכתיות 'חיצוניות'.

הקשר של תפיסה זו לחסידות הקלאסית הוא מסובך, בעיקר מכיוון שקצת קשה להגדיר מהי חסידות קלאסית. אולם אין ספק, שאפשר היה לטעון שהחסידות החדשה היא החסידות האותנטית היחידה, הרבה יותר מן החסידות המקובלת. רק בדורנו הגענו לחסידות האמיתית, כי בדור הראשון של החסידות אכן היה דגש עצום על הרגש. בעצם, יש כאן מתח שקשור לכל תנועה רוחנית בהיסטוריה - המתח בין חיצוניות ונורמה לבין האינדיבידואליות של כל אדם. גם בחסידות הקלאסית מתח זה היה קיים וההיסטוריה של החסידות מתאפיינת בדיכוי של אותה ייחודיות. החסידות סיפקה בזמנו מבנים כדי שהתחום לא ייפרץ יותר מדי. המאפיין את החסידות החדשה הוא, שכל אחד יכול לקבוע לעצמו את האמת של עצמו וכך אנו מקבלים, פחות או יותר, את התופעה הקיימת היום.

זו ההיסטוריה של החסידות על רגל אחת: הייחודיות, החירות לעשות "מה שבא לך" ומה שהאמת שלך אומרת - כל זה טוב ויפה, אבל יחד עם זאת ישנו מנגנון ריסון שמוטל עלינו. כיום אנו מוצאים ייחודיות בלי מנגנון של ריסון, שאת תוצאותיה נצטרך עוד לבחון.

הרב שלמה ברין

ננסה לבחון כעת את השאלה השניה, שנדמה שהיא חשובה יותר, משום שאיננה עוסקת בהיסטוריה או בהשוואות, אלא בתנועה עצמה. מגמה זו שאנו מכנים חסידות חדשה - מהם יתרונותיה, חסרונותיה וסכנותיה? האם אנו צריכים לתת לה כתף? לבלום אותה? להתבונן בה מן הצד? איזו בשורה היא מביאה, אם בכלל? האם מוטל עלינו, בני הישיבה, להכניס קמצוץ מבשורה זו לבית המדרש? או שמא אנו צריכים לעמוד כחומה בצורה כנגדה?

הרב יועד אהרוני

אתחיל דווקא מן השאלה האחרונה - מה לעשות עם התופעה. ראשית, עלינו להבין שהיא מתרחשת מעצמה. בהיסטוריה של עם ישראל יש דברים שבאו מלמעלה ויש כאלו שבאו מלמטה, ורק הסינתזה ביניהם היא שיצרה דבר בריא. אני חושב ששיעורו של הרב איתמר בישיבת הר עציון בליקוטי מוהר"ן הוא דוגמא בולטת לצורך שבא מלמטה ולא דווקא כהוראה מגבוה. לדעתי, עיקר העיסוק מבחינתנו הוא כיצד אנו עומדים מול התופעה, ומה מסוכן בה.

ברצוני להעיר הערה נוספת. מישהו פעם לימד אותי, שאם אינך מוכן לסכן יותר משני דולרים - זה גם מה שתוכל להרוויח. מי שמהמר על הרבה כסף יודע שהוא עלול גם להפסיד הרבה כסף. בחסידות החדשה יש מימד מסויים של משחק על כסף גדול: הפוטנציאל גדול אך כך גם הסכנות.

בהתייחס לדברי הרב ביק, אני מוכרח לומר שאינני אוהב את המילה 'רגש'. זו מילה נמוכה. אני לא בטוח שהחסידות מחפשת רגש, אלא משהו עמוק יותר, אולי איזו ודאות פנימית. המילים 'אותנטיות' ו'רגש' נוחות לדיון, אך מה שקיים בניגון, למשל, איננו רגש, אלא משהו יותר עמוק ויותר פנימי.

אני גדלתי בדור של מחויבות. כשבאתי לישיבה לא ידעתי למה צריך ללמוד גמרא, אבל ידעתי שצריך. אבא שלי גדל במקום שבו יהודי טוב הולך ומתפלל במניין שלוש פעמים ביום. מה עושים שם זו כבר שאלה אחרת, אבל מתפללים שלוש פעמים ביום, כי זה מה שצריך לעשות. פן המחויבות היה מאוד חזק, ואם אהבת את זה או לא - זו שאלה אחרת. היום, לעומת זאת, פן המחויבות איננו חזק מספיק. על כל דבר שואלים למה, איפה ואיך אני קשור אל הדברים. היום יש חברה שלא מוכנים לבוא למניין, רק בשביל לבוא ולדפוק כרטיס. יש פה דבר נפלא, אך גם דבר מאוד מסוכן.

אתחיל מהחלק הנפלא, אותו צריך לפתח.

ראשית, יש אמת גדולה בצורך של האדם לחפש איך הוא מתקשר לדברים. שתפילתי תהיה תפילת אמת, שלימוד התורה שלי יהיה לימוד אמת, שאני אמצא את הקב"ה, כאמירה הכי אמיתית, בכל דבר שאני עושה בחיים. אני חושב שאת הבשורה הזאת עלינו לבחון ולאמץ. יחד עם זאת ברצוני להעיר, שכאשר אני שואל איך הדברים

מתקשרים אלי הדבר עלול להפוך להיות עבודת עצמי, ולא עבודת ה'. זו סכנה גדולה, והיא מתעצמת במיוחד כאשר אין דמות מרכזית של רבי.

שנית, עולם הישיבות הליטאי הציג היררכיה מאוד ברורה: יש את עולם הישיבות, ויש את ה'בעלי בתים'. אחת התופעות של עולם הישיבות, שאיננה נאמרת בקול רם, היא שאנו מצפים בראש ובראשונה שתהיה רב תלמיד חכם, ואם לא - אז לפחות תהיה בעל-בית טוב. החסידות, לעומת זאת, אומרת שהדבר הכי חשוב הוא להיות קשורים לקב"ה בכל מקום בו אנו נמצאים. החסידות הפכה את הקערה על פיה, וקבעה שהפייטרים הם אלו שנמצאים בעולם המעשה ומחוברים שם לקב"ה. אלה שנשארים בישיבה הם בבחינת ג'ובניקים, ספקי דלק ובנוזין.

אני חושב שהבשורה הזו של החסידות, התקשרות לקב"ה בכל מקום, היא בשורה ענקית. אני רוצה להצמיח אנשים שיגלו את כבוד מלכותו יתברך בעולם המעשה, וכך כתוב גם בסעיף הראשון בישיבה התיכונית שאותה אני מקים. אני לא מחנך אותם להיות רבנים. זו בעיני בשורה שמדברת אל כל אחד מהיושבים פה, ולא רק אל אותו אחד מאלף.

עד כאן החלק הטוב, אבל הייתי רוצה לדבר גם על שתי סכנות. הראשונה היא בפרן המחוייבות: אני חושב שגם אם אין רבי ואין צדיק, יש חשיבות גדולה למחוייבות להלכה. ההבנה שהדברים לא רק מתקשרים אלי, אלא גם אני מתקשר אל הדברים - איננה בבחינת מנגנון הגנה גרידא, אלא היא הופכת את החיפוש הפנימי לעבודת ה', ולא לעבודת עצמי.

הדבר השני ממנו צריך להזהר הוא, שהחסידות יכולה להתפס כחיים טובים. במקום לשבת ולהתפלפל - יושבים ומדברים: כולם יושבים בחבורה, שרים איזה ניגון, שותים לחיים, כל יום פורים. נחמד וכיף להיות חסיד. אני חושב שזו הסתכלות חיצונית שגויה: הרבה פעמים, אחרי שאני מעביר קורס מבוא לחסידות, ניגשים אלי תלמידים ואומרים - 'זה סיפור לא פשוט, איך עושים את זה?!'. חשוב להפנים, שהאתגר שמציבה החסידות הוא, בעיני, הרבה יותר קשה מן האתגר הליטאי. לצערי הרב, אני מזהה בחלק מהציבור חיבור לחסידות מהמקום הנמוך שלה: נחמד, פחות מחייב, אפשר לקום מתי שרוצים. כשחסידים התפללו בשעה מאוחרת, זה לא מכיוון שהם קמו בעשר בבוקר. הרביה מקוצק היה קם בחמש בבוקר, הולך למקווה, מכוון את המיתרים כמה

שעות. אני לא בטוח שאם הוא היה רואה מישהו שקם בעשר בבוקר ומתפלל בעשר וחצי בלי מניין, הוא היה רווה נחת. מתיחת הגבולות והחיים הקלים הם דברים שקורצים בחסידות, וזה דבר עקום שצריך לכוון אותו נכון. אני מאוד מאמין, שפתיחת מעיינות החסידות - מתוך שימת גבולות והדגשת המחוייבות - היא הבשורה שהדור זקוק לה. אם בחור יוצא מן הישיבה בסוף שיעור ה' עם תודעת שליחות, מתוך אמונה שהוא הולך לגלות את כבוד ה' בעולם המעשה, בעיני - הוא לא פחות נחשב מאדם אחר שישאר עוד עשר שנים בישיבה ויהפוך לר"מ. בשליחות זו יש בשורה גדולה, ואם עולם הישיבות ידע לאמץ אותה - אני חושב שהוא יעלה בכמה מדרגות.

הרב שלמה ברין

אני רוצה לחדד את השאלה, ולכוון אותה אל ההנהגות המעשיות. מה קורה למשל, ביחס לתפילה עם גיטרה? האם זה דבר טוב? ומה בדבר הסטת מרכז הכובד מלימוד תורה אל חויית הלימוד?

הרב איתמר אלדר

יש שיאמרו שהחסידות היא דבר מסוכן. זאת מכיוון שאחד הדברים שמאפיינים את החסידות הישנה, כמו גם את החדשה, הוא המשחק על הגבולות. דוגמא לכך היא החופש בדרישת הפסוקים באופן שאיננו עומד בשום סטנדרט פרשני. כולם מכירים את הסיפור על רבי אלימלך, שהתחיל ללמוד מסכת ברכות וקרא 'מאִימתי', והוא התרגש מזה חודש ימים, ולא התקדם עוד שורה. אמרו לו החסידים - רבינו, מה קרה? והוא אמר 'אני לא יכול להמשיך'. זה נשמע מופלא, אבל זה גם מסוכן, שכן זה יכול להביא לבורות ושטחיות.

החופש הזה מאפשר יצירתיות בלתי רגילה בתורה, ברוח, בלי שום סכנה. החופש לדבר עם הקב"ה, לחרוג מהטקסט והנוסח של התפילה. כאשר אנחנו רואים את השחקן הראשי בסרט 'אושפיזין' אומר "הקב"ה, אחי, אני מת עליך", אנחנו מיד נרתעים ומזהים סכנה. אבל זה גם קוסם. אני חושב שהחסידות לא מפחדת מכך, מכיוון שהיא נותנת אמון באדם ובקרבת אלוקים. החסידות מאמינה, שמי שידבר עם ה' - יתקרב

אליו, וזה ישפיע גם על קיום המצוות ועל לימוד התורה שלו, גם אם זה מתחיל ממקום נמוך.

אחד מתלמידי אמר לי פעם שהוא לא יכול להתרכז בתפילת ערבית כי באותו הערב מתקיים הפינל פור של מכבי. אמרתי לו - תתפלל על זה. מישהו אחר היה כועס על אותו תלמיד: המצב הבטחוני והלאומי קשה, ומה שמעניין אותך זה מכבי?! אבל כשאני אומר לו 'תתפלל על זה', אני נותן לו לגיטימציה. אני מאמין שאם אדם יגיע למצב בו הוא מתפלל לפני הקב"ה באמת, בקרבת אלוקים אמיתית, מתוך העניין שהוא מגלה במכבי תל אביב - קרבת האלוקים תשים אותו במקום אחר, וכשיצא מהתפילה הוא יגיד לעצמו שיש עוד דברים.

אני סבור, שכאשר אדם מבקר תופעה ורואה בה סכנה הוא יכול לדרוש נקיטת איזונים. אבל ביחס לחסידות - אני בא מבפנים, ולכן אני גם מסרב לקחת את האיזונים. אני לא מכיר שום סכנות, ובגלל שאני מאמין באדם - אני גם חושב שבסופו של דבר יהיה טוב, גם אם יהיו קרבנות בדרך.

נקודה נוספת ומאוד משמעותית בעיני היא, שבחסידות מאוד קל להיות צדיק. שרשי התפיסה הזו הם עמוקים מאוד: החסידות טוענת, למעשה, שכל אדם באשר הוא יכול להיות קרוב מאוד לה' יתברך. זה נכון גם לגבי אדם חוטא וגם לגבי בורים. מסופר על הבעש"ט שהלך בדרך ושמע רועה בהמות שפנה לרבש"ע ואמר לו: "רבש"ע, אני כל כך אוהב אותך עד שאני מוכן לרעות את הבהמות שלך בחינם". הבעש"ט הגיב ואמר: "תפילה כזאת לא שמעתי מעודי". אם הרמב"ם היה עובר שם, הוא היה מוכיח את היהודי וגוער בו על כל עיקרי האמונה עליהם עבר בתפילתו. אבל לבעש"ט היתה את היכולת להקשיב לקרבת האלוקים המובעת פה. בעיני זו גאולה גדולה. אני חושב, גם מתוך ההיכרות שלי עם הנוער, שרוב-רובם של הרחוקים מרבש"ע הם רחוקים רק בגלל שהם **חושבים** שהם רחוקים ממנו, בגלל שהם לא קרובים ולא מקיימים, ובגלל שהם לא נמצאים בעולם של תורה. במובן זה, היכולת לקחת אנשים ולומר להם שבמקום בו אתם נמצאים אתם יכולים לפנות לה' - זה אחד מסודות החסידות. תגידו שזה מסוכן, תגידו שזה מנציח בינוניות, תגידו שזה מאפשר לאדם להמשיך ולחטוא. על כך אני משיב: דברים כאלו באים ממי שלא מאמין באדם ובקב"ה, אבל מי שמאמין באדם ובקב"ה יודע, שאם האדם הזה יצליח להתפלל לקב"ה מהמקום הרחוק שלו - זו תהיה יריית הפתיחה בתהליך התשובה. הוא לא צריך לעשות תשובה כדי לדבר עם

הקב"ה, הוא צריך לדבר עם הקב"ה כדי לעשות תשובה. ואני חושב שזו בשורה משמעותית של החסידות.

זאת ועוד - אני חושב שהחסידות עונה על כמה עניינים, שתפיסת הרב קוק - לפחות כפי שהיא נבנתה בשנים האחרונות - אינה נותנת להם תשובה.

כך למשל היחס לחילוניות. מאמצים רבים עושים תלמידי הרב קוק לתרגם את 'מאמר הדורי' לדורנו ולנסות לסגור על הדור הזה. קשה לעשות זאת, מכיוון שעיקר הסגוריה של הרב קוק בשעתו התבססה על כך שהחילונים מוסרים נפשם למען עם ישראל, דבר שקשה מאוד לאומרו היום. במובן זה, אני חושב שלחסידות יש בשורה אחרת: היא מאמינה באדם, ביסוד החיובי שבו, בהשתוקקות שלו לרבש"ע גם אם הוא לא מדבר בשפה כזאת. היא מאמינה בפנימיות של האדם. במובן הזה אני מרגיש, שהשיח שלי עם הציבור החילוני הרבה יותר משמעותי מאשר תפיסתו של הרב קוק.

כך גם ביחס לאדם הדתי שנמצא מחוץ לעולם התורה. אמת, גם ישיבתנו מחנכת את האנשים לעשייה כלפי חוץ, ולא רק להישאר בעולם הישיבה. אבל השאלה היא איך אנחנו מסבירים לכל שמי שנמצא בחוץ שהוא עושה דבר בעל משמעות. גם כאן אני חושב, שהתפיסה הקדומה של הרב קוק איננה מספקת תשובה רלבנטית למציאות ימינו. פעם אפשר היה לתרום לעם ישראל אפילו בתור חקלאי או סנדלר, מה שכבר לא כל כך נכון היום. אני לא בטוח כמה אפשר לעורר אצל כל רופא, עורך דין או איש היי טק תודעה של שליחות לאומית. במציאות הזו, החסידות מציעה משהו אחר: לא שליחות לאומית, אלא שליחות אישית. לפי תפיסת החסידות, כל אדם הוא משיח. אני חושב שזו צריכה להיות האנרגיה, איתה אנו שולחים את בוגר הישיבה החוצה. לא נכון לומר לבעל-בית, שאת קרבת האלוקים שלו הוא יביא לידי ביטוי בדף היומי שילמד בין 6 ל-7 בבוקר. אינני מתנגד, חלילה, ללימוד הדף היומי; אני פשוט סבור, שלא מכאן תהיה גאולתו של איש ההיי טק. גאולתו תהיה במקום בו הוא יצליח לפתח שיח עם רבש"ע, שאינו קשור ללימוד תורה.

אסיים בדרשה נפלאה של הבעש"ט. כשיעקב אבינו התעורר בבוקר מחלום, הוא אמר "אין זה כי אם בית אלהים, וזה שער השמים". שואל הבעש"ט, למה יעקב אמר פעמיים 'זה' התשובה לכך מתקשרת לענייננו. ארבע עשרה שנה ישב יעקב ולמד תורה

בבית המדרש של שם ועבר. אחרי זמן זה, לאחר שהיה לכוללניק רציני, נאלץ לברוח אל העולם שבחוץ. יעקב התמלא פחד: מה יהיה, איפה רבש"ע, איפה התורה שלי? בנקודת זמן זו בא החלום, ויעקב הבין. הוא הסתכל על בית המדרש, ואמר "אין זה כי אם בית אלוקים". אחר כך הסתכל אל העולם שבחוץ, ואמר "וזה שער השמים". שער השמים, אומר הבעש"ט, הוא לעתים מרכזי יותר מבית האלוקים. בשער השמים, בעולם שבחוץ, אפשר להגיע לקרבת אלוקים גדולה יותר מאשר בבית האלוקים. זה נשמע מפחיד ומהפכני, אבל לעניות דעתי זהו האתגר הגדול.

הרב עזרא ביק

הסיפורים החסידיים הטובים ביותר, הם סיפורים שמתנגדים מספרים באותה התלהבות כמו החסידים. בקיצור, אני חוזר על סיפורו של הרב איתמר, רק שאני שמעתי אותו על ר' זושא ולא על ר' אלימלך. כאשר שאלו את ר' זושא אחרי חודש מה הוא עדיין עושה בדף ב' עמוד א' של מסכת ברכות, הוא שאל למה לעזוב אותו - הרי זה דף כל כך יפה. אני מניח שכל מי שיש לו רקע 'מתנגדי' מבין את האבסורד שבסיפור, אבל גם את היופי שבו.

כאשר מישהו מנסה למכור דבר שהוא סתם שקר, אין לזה רגליים. אם יבוא מישהו ויאמר שאלוהים עשוי עץ ואבן - דינה של תפיסה כזו להיעלם מן העולם. אבל, כדי לקיים עבודה זרה אטרקטיבית - היא צריכה להתבסס על נקודה אמיתית. לכן, כל מה שאמרו הרב יועד והרב איתמר - מבוסס על נקודות אמיתיות מאוד. ופה בדיוק נמצאת הסכנה.

החסידות נולדה בנקודת זמן מסויימת, בה מישהו הרגיש שהיהדות שמה דגש חזק מדי על החיצוניות. החסידות ביקשה לתקן נטיה זו. התיקון שהחסידות עשתה ביהדות הוא אמיתי מאוד, כיוון שהחסידות מצאה נקודה אמיתית והדגישה אותה. בנקודת הזמן בה אנו עומדים, האינדיבידואליות מודגשת ביותר. הדבר היחיד שקיים הוא האדם היחיד, שיכול לשלוט על עצמו ולקבוע לעצמו הכל. אם נחבר זאת עם הנקודה הבסיסית שקיימת ביהדות, ולפיה ניתן לפגוש את הקב"ה בחוייה הפנימית שלך - מקבלים את האנרכיה שאנחנו רואים בשטח, ועליה אני רוצה לדבר.

אני חושב שהכל עניין של סדר. אין ספק, כפי שכל אחד מאיתנו חש בליבו, שדקה אחת בה אדם חווה באופן פנימי את הקרבה האלוקית שווה הרבה יותר מתפילות רבות שנאמרו בלא כוונה. אלא שדרך זו איננה, ואף לא יכולה להיות, דרך חיים. אנחנו לא סומכים על הלב, שהרי אנוש הוא ומי יידענו. אדם שמבסס את חייו על החוויה הפנימית שלו, בסופו של דבר אין לו כלום. יש כלי, ויש תוכן. אני מסכים לתוכן שמדגישה החסידות החדשה, בתנאי שהוא רק בבחינת תוכן שנשפך לתוך כלי. הכלי הוא התורה כולה, ואל תוכו יש ליצוק את החסידות.

כדי להמחיש את הדברים, נביא מפירושו של ר' אלימלך מליז'נסק לפסוק "כי תצא למלחמה על אויבך... וראית בשביה אשת יפת תואר". ר' אלימלך מסביר, שמדובר כאן על המלחמה כנגד יצר הרע. האדם עצמו נברא מסור לקב"ה, אבל אבריו צריכים תיקון, ועליו להילחם נגדם כדי לתקנם. "אשת יפת התואר" היא הנשמה, אותה מגלים תוך כדי המאבק לתיקון האברים. זו בדיוק הנקודה - הכל עניין של סדר: צריך להתחיל בחיים שנקבעים על ידי רצון ה', שהוא חיצוני לנו, ורק בתוך זה לנהל מסע של חיפוש.

הבעיה היא, שמתחילים את החיפוש כבר בגיל תיכון, ואפילו בגן. אני רואה כל כך הרבה חברים שלי, שנראים לי כאנשים נורמליים, אבל מלמדים את הילדים שלהם לגדל פאות כבר בגיל ארבע. כאשר אתה מתחיל לחפש בשלב כל כך מוקדם, המשמעות היא שזה הדבר הראשון: קודם כל תהיה נאמן לעצמך, ורק אחר כך אולי יהיה לזה ביטוי בהנהגות מעשיות. אינני מסכים עם תפיסה כזו; אני סבור שכל תורה שמתבססת על אנרכיה, גם תוביל בסופו של דבר לאנרכיה.

לפני מספר שנים הלכתי לבקר בישיבה תיכונית שממוקמת לא הרחק מכאן², כדי לבדוק אפשרות שהבן שלי - שהיה אז בכיתה ז' - ילמד שם. היתה לי שיחה עם ראש הישיבה, הרב דב זינגר, ואמרתי לו שנדמה לי שהמוטו של הישיבה הוא אנרכיה רוחנית. אני כמובן התכוונתי לבקר את התופעה, אבל הוא קיבל זאת בהתלהבות, ואמר 'בדיוק!!'. הוספתי ואמרתי לו, שלפי הבנתי, הגישה החינוכית בה הוא דוגל היא לפזר דשן, ומה שיגדל - יגדל. גם כאן התכוונתי למתוח ביקורת, אבל הוא אישר בשמחה את דברי, ואמר 'לא חשבת על זה, מצוין!!'.

2. הכוונה לישיבת 'מקור חיים', שבכפר עציון.

יש תורות חסידיות עד אין סוף המנסות להסביר את הצידקות של אלו שעשו את עגל הזהב. אחת מהן, שאותה אני מאמץ בכל לב, גורסת שבעגל הזהב היו חסרים רק לוחות האבן. אני מסכים עם זה: אם יש לך לוחות אבן - אתה יכול להכניס לתוכם שמחה, רגש וחוויה פנימית סובייקטיבית של האדם, אבל אם אין לך לוחות אבן - אתה בבעיה. אני, בניגוד לחסידות הקלאסית, סומך על האדם היחיד, בתנאי שהוא מצוייד באותן לוחות אבן. דוקא החסידות הקלאסית לא סמכה על האדם, והכפיפה אותו לרבי. בכך היא הלכה בעקבות התורה, שאומרת שכל אחד מחוייב ללכת לחכם שבדורו שיאמר לו כיצד לנהוג בחייו. אין תנועה יותר שמרנית ואנטי-דמוקרטית מהחסידות, בודאי זו שאחרי הדור השני, וקל וחומר מחסידות ימינו. לדעתי, הסיבה היא שגדולי החסידות נרתעו מן העוצמות שהם שחררו לאויר העולם. אני, כפי שאמרתי, אינני סבור כך: אני דמוקרט, ואני באמת סומך על האדם. ומכיוון שכך, אני סבור שהתורה קודמת לכל: קודם תלמד לעשות דברים כמו שצריך, כמו שכל אחד אחר עושה.

לפני שבוע היינו בשבת מחזור של השיעור שלי. התלמידים חיפשו ישיבה אחרת להתארח בה, והמקום הכי דומה שמצאו היה בישיבת עתניאל. במקרה, אחד מהר"מים שם סיפר סיפור. היה היה ילד והוא חזר יום אחד לביתו עם עגיל באוזן. אמא שלו שואלת אותו - 'למה?', והוא ענה: 'רציתי להיות יחיד ומיוחד, כמו כל הילדים האחרים בכיתה'. אז אני רוצה להיות מיוחד כמו כל שאר האנשים בתורה, ולקיים תרי"ג מצוות.

אי אפשר לסמוך על הלב. הלב הוא העיקר, אבל רק בתנאי שהוא משני מבחינת סדר הדברים. קודם כל אני עושה, ורק אחר כך מגיע הלב. אולי מחר תהיה פנימיות, ואולי גם יהיה יום בלי פנימיות בכלל. את הלב בתוך הגוף, ובלי גוף - אין לב.

אני רוצה לדבר על נקודה נוספת, שהיא בעיני יותר חשובה. אדם שמבטא רק את עצמו, שווה רק לעצמו. כל היהדות מבוססת על כך שאינך צריך רק לפגוש את הקב"ה, אלא גם להתקרב אליו, להגיע עד כסא הכבוד. אדם שמבטא את עצמו - נשאר ללא שינוי, כי הוא שווה לעצמו, הוא מבטא את מה שיש לו בלבד. כאשר אנו עושים בכל יום את מה שהקב"ה דורש, אנו גדלים מיום ליום. זה פשר מימרת הראשונים, "אחרי המעשים נמשכים הלבבות": אחרי הלב לא נמשך דבר, כי בסוף מגיעים לאותה נקודת התחלה בדיוק - הלב. כדי להפוך לצדיק, על האדם להיות מחוייב לדברים שאינם הוא-עצמו.

הדבר היחיד שמושך אותך קדימה הוא המחוייבות לדברים שאינך מבין. לדוגמא, אותו ילד שלא יכול היה להתפלל בגלל המשחק של מכבי, אני חשבתי שיאמרו לו - תתפלל על זה שאתה לא יכול להתפלל. אם הוא יתפלל על מכבי, הוא יגיע לרמה הגבוהה מאוד של אוהד אמיתי של מכבי. לעומת זאת, אם יתפלל על חורבן הבית - זה יהיה לו קשה, ובהתחלה הוא לא יבין, אבל אם הוא יעשה את זה במשך שבעים שנה - אני חושב שהוא יגיע למדרגת חסיד אמיתי.

הרב איתמר אלדר*

התורה הראשונה של ר' צדוק, ביצדקת הצדיק, היא תורת החיפזון. לפי דבריו, התחלת עבודת ה' צריכה להיות בדילוג על שלבים, ואילו מי שילך לאיטו - לא יגיע. גם עם ישראל זכו תחילה למעמד הר סיני, שהיה מבחינתם דילוג על כמה וכמה שלבים רוחניים. אמנם אחר כך היו נפילות, אך אחרי שטעמנו את מעמד הר סיני - יש סיכוי שנגיע לשם. מי שטעם טעמה של קרבת אלוקים במכבי ת"א, יש סיכוי שיגיע גם לקרבת אלוקים על חורבן הבית. אני לא מאמין בתורת השלבים, אני מאמין בתורת החיפזון: קודם צריך לטעום את השיא, ואחר כך לבנות את השלבים. הסוד בחסידות הוא להבין שאפשר למצוא את הקב"ה בכל דבר, אבל גם חובה לעשות זאת. הבנה זו היא תובענית מאוד, ולכן אני לא חושב שהיא תנציח בינוניות. אם אתה מיישם את החסידות כפי שהיא באמת, אתה מכניס את עצמך למערכת מחוייבויות גדולה מאוד: להיות איש עסקים ולמצוא את הקב"ה בכל דבר - זו דרישה גדולה וקשה, ואינני רואה בכך שום בינוניות.

הרמב"ם ידוע כמי שדגל בתורת האמצע. נדמה לי שהיה זה מנדלסון, שטען כי תורת האמצע בעייתית בגלל שהיא מוותרת על הקצוות. באותו אופן, אני חושב שאנחנו צריכים לנוע בין קצוות: מצד אחד - לא לפחד מן הטוטליות של החסידות, ומצד שני - לא לפחד מן הטוטליות של המעשים הנורמטיביים. אני יכול לדרוש ברגע אחד דרשות של חסידים, ומיד אחר כך ללמוד תנ"ך על דרך הפשט, כמו שקיבלתי מרבתי. אני

* כאן השיבו הדוברים לשאלות שהופנו אליהם מן הקהל.

חושב שאנו חייבים לנוע בין קצוות, על אף שאין לי נוסחת-קסם כיצד לעשות זאת, וזה מה שישמור אותנו מלסטות.

הרב יועז אהרוני

בניגוד לרב איתמר, אני כן מפחד. איתמר עובד עם בוגרי צבא, שיצאו מעולם הישיבות פגועים, ולכן הוא יכול להרשות לעצמו חופש מוחלט - כי יותר מסוכן כבר לא יכול להיות. אני, לעומתו, עובד עם צעירים בישיבה התיכונית, שמתחילים לבנות את עולמם, ויש לי הרבה מה להפסיד. לכן אני מפחד.

אני מסכים שיש צורך במסגרת, אבל לא כפייתית יתר על המידה. למשל, היום אישה מחסידות 'תולדות אהרון' לא נוסעת לחדר לידה בלי לקבל אישור מהרבי'ה. זה באמת מאוד לא דמוקרטי, והפוך בדיוק מהחסידות שאיתמר מדבר עליה.

חלילה, אינני חושב שצריך לסגור את ישיבת הר עציון. אבל אני סבור שצריכים לנסות ללמוד כאן גמרא בצורה אחרת, כזו שתיתן טעם ועומק רוחני. לימוד גמרא עם רשב"א וריטב"א, ועם הרבה עמל ויזע, לא פחות ממה שיש היום. אני חושב שבדרך כזו, אדם שיצא בסוף שיעור ה' לעולם המעשה - יהיה מצויד בהרבה דברים נוספים. ביחס למה שאמר הרב ביק, אמנם נכון הוא שהראשונים דיברו על הלבבות שנמשכים אחרי המעשים, אבל רבנו בחיי לעומתם דיבר דווקא על המעשים שנמשכים אחרי הלבבות.

איתמר הזכיר את תורת החיפזון של ר' צדוק. אני למדתי מתורה זו, שאחרי קפיצה גבוהה - תמיד נדרשת עבודה רבה, כדי לבנות מסגרת איתנה שתשאיר אותי בשיא אליו הגעתי. פסח מצרים נחגג בחיפזון, אבל אחריו ניתנה מצוות עשה דאורייתא של פסח לדורות. השאלה היא איך לבנות מסגרת שתייצב את ההשגה הרוחנית הגבוהה אליה הגיעו העם במצרים. במובן זה, אני סבור שהחיבור בין הקצוות הוא חשוב.

אדם שבונה את עצמו צריך להבין שהעצמי הוא דבר עמוק, ובשביל להגיע אל העצמי - צריך גם לקלף קליפות. אין לי ספק שזה מסוכן, אבל מי שרוצה תמיד לחשוש ולהישאר בינוני - מוזמן לעשות זאת. את המחירים של הגישה האחרת אנחנו רואים בבתי הכנסת שלנו. אני חושב שיש פה אפשרות להגיע למשהו גדול. אני רואה את הסיכון, אבל אני רואה גם את הסיכוי, ובעיני - הוא שווה.

הרב ביק

לא השתמשתי במילה 'סיכון', שהרב יועד ייחס לי. בכל דבר טוב יש סיכונים. כוונתי היא שאין מדובר בסיכונים גרידא, אלא שהסכנות הם סימן שמדובר בדבר רע ושגוי. כל אחד היום הרוויח המון מהתנועה החסידית הקלאסית, ואלו שהרוויחו את זה בלי להיות חסידים - הרוויחו יותר. הבעיה היא בתשתית. היום מדובר בציבור מרדני שהולך לשבור תשתיות. נכון שזה יותר אפקטיבי, כי אתה מורד במשהו, אבל השאלה היא מה מצב התשתית אחרי שהם דרכו עליה. ברמה החברתית תמיד תהיה תשתית. הגרי"ד היה אומר, שעולמו הרגשי של האדם הוא קודש הקדשים שלו, ואילו הוא צריך לגשת לבד. יש ששים ריבוא אמיתות. האמת הפנימית של כל אחד היא האמת המוחלטת שלו, אבל היא רק שלו. האמת המשותפת שלנו, סביבה כולנו מתלכדים - חייבת להיות אובייקטיבית, אחרת היא שקר. אם בונים את היהדות על האמת הפנימית של כל אחד ואחד - זה שקר.

ברצוני לומר דבר נוסף. הרב איתמר הגן על התקפה שלא באה, כאשר טען שהחסידות איננה מעודדת בינוניות. אז כדי שלא לאכזב אותו, אומר זאת במפורש: החסידות כן מעודדת בינוניות, ובצורה קיצונית ביותר. אדם שאומר שמה שהוא מרגיש זה אמת, למרות שהוא בסך הכל גילה את זה באיזה ספר שקרא - זו בינוניות. גם הסובלנות כלפי החטא, דבר שיש לו ביטוי אצל ר' נחמן, היא בעייתית: אם נלך עם זה עד הסוף, יוצא ששום דבר שעשינו איננו באמת חשוב. זו לא רק סכנה, אלא גם שקר.